

Szabó Kálmán Attila

Báró Eötvös József iskolapolitikája különös tekintettel a népoktatásra

Eötvös Józsefnek a reformkor, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint az 1867-es kiegyezés utáni évek egyik kiemelkedő személyiségének a helyét és szerepét a magyar kultúrtörténetben – a halála óta eltelt több mint száznegyven év folyamán – a szakemberek megállapították. Rendkívül szerteágazó tevékenysége során alig találni politikai, gazdasági, irodalmi, kulturális kérdést, amellyel kapcsolatban ne fejtette volna ki nézeteit, illetve ne kapcsolódott volna be. Ha az ő nevével nyitjuk ki valamelyik lexikont, a legtöbb esetben a következőket olvashatjuk: államférfi, művelődéspolitikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, író, költő, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke, majd elnöke, a Kisfaludy Társaság tagja, majd elnöke, lapalapító, lapszerkesztő. Bár összefüggő pedagógiai rendszert alkotó munkát nem hagyott az utókorra, úgy vélem, hogy joggal toldhatjuk még ezt a lexikonokban felsoroltakhoz: pedagógus gondolkodó. E felsorolásból kiviláglik, hogy a magyar kultúrtörténet egyik legsokoldalúbb személyisége volt. Kétségtelen, hogy viszonylag rövid élete folyamán – ötvenkilenc évet élt – e területek mindegyikén maradandót alkotott. Elegendő, ha írói munkásságából a magyar irodalomban határkövet jelentő nagy művére, a *Magyarország 1514-ben* című regényére gondolunk, vagy ha *A falu jegyzője*, *A karthauzi*, *A nővérek* című regényeit, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című állambölcseleti munkáját vagy *A megfagyott gyermek*, *Végrendelet*, *Én is szeretném* című költeményeit említjük meg. Az a tény azonban, hogy a köztudatban elsősorban mint vallás- és közoktatásügyi miniszter él, azt igazolja, hogy bizonyára nem tévedünk, ha ezt tekintjük rendkívül gazdag életpályája legjelentősebb, kultúránkra legnagyobb hatást gyakorolt területének. Születésének 200. évfordulójára emlékezve nem vállalkozhatunk egy ekkora életmű részletes méltatására – megtették ezt életrajzának írói –, ezért a következőkben elsősorban a miniszteri tevékenységét kívánjuk górcső alá venni, különös tekintettel a népoktatásra.

Eötvös iskolapolitikája természetesen nem korlátozódott csupán a nép(elemi)-oktatásra, átfogta a teljes magyar oktatási rendszert, de kétségtelen,

hogy ennek különös jelentőséget tulajdonított, és az 1868-ban, az ő koncepciója alapján és az ő irányításával megalkotott *38. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában* egész miniszteri munkásságának legnagyobb horderejű és legértetebb gyümölcse.

*

Eötvös József *iskolapolitikájának* a megértéséhez elengedhetetlenül szükséges ismerni azokat a körülményeket, tényezőket, amelyek ennek előzményeiként, háttereként döntő módon befolyásolták gondolkodásának, lelki-szellemi beállítottságának, egész személyisége arculatának a formálódását, életpályájának az alakulását. Mielőtt miniszteri tevékenységének a tárgyalására térnénk, vessünk egy pillantást ezekre az előzményekre.

A családi háttér

Az Eötvös család Vásárosnaményből származott. Apai ági ősei közt egyaránt találunk Habsburg-ellenes politikust és a császárt magas állami hivatalban szolgálót. Ez utóbbiak közé tartozott édesapja, Eötvös Ignác is. A bárói rangot a család Mária Teréziától kapta.

Édesanyja, Anne von der Lilien bárónő osztrák származású lévén a magyar nyelvet nem ismerte, ezért gyermekei, Júlia, József és Dénes német anyanyelvűeként nőttek föl.

József 1813. szeptember 3-án született a család második gyermekeként, Budán. A családból a rendkívül művelt, a weimari humanizmusért rajongó édesanyja gyakorolta a legnagyobb hatást a mozgékony, de érzékeny és éles eszű Józsefre, beleoltva Goethe szeretetét, az ember iránti tiszteletet, megértést és a szabadság iránti ragaszkodást. Az anyai nevelés hatását egy 1870. december 8-án keltezett levelében maga Eötvös is megerősíti: „(...) nem neveltetem soha más, mint anyám által Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.”¹

A családi körben történt nevelésében édesanyja mellett fontos szerepet játszott a francia műveltségű, a Szabadság és Egyenlőség Társaság tagjaként a Martinovics-perben három év börtönbüntetésre ítélt Pruzsinszky József, aki a francia enciklopédisták, Voltaire és Rousseau műveit ismertette meg neveltjével, a szabadelvű gondolkodást, az elnyomás minden formájának elítélését és a magyarságtudatot ébresztette fel benne.

Tanulói évei

A *gimnázium* első osztályait magánúton végezte, majd a budai Királyi Gimnáziumban fejezte be kitűnő eredménnyel 1824–1826 között. Itt érték az első olyan erőteljes hatások, amelyek hozzájárultak identitástudatának felébredéséhez. A Bécsset hűségesen kiszolgáló ősei miatt az Eötvös név nem csengett jól a magyarérezelműek körében, hazaárulónak tartották. Erről neki is keserű tapasztalatai voltak a gimnáziumban: osztálytársai nem akartak mellé ülni, gúnyolták amiatt, hogy nem beszélt jól magyarul. Az érzékeny lelkű ifjút bántotta a helyzete, és nevelőjétől nagyapja hazaárulásáról érdeklődött. A szókimondó Pruzsinszky kertelés nélkül válaszolt: „Az bizony, s apád is az és te is annak készülsz, hiszen még magyarul sem beszélsz becsületesen!” Eötvös lelkét mélyen érintették ezek az élmények. Bámulatosan rövid idő alatt tökéletesen elsajátította a magyar nyelvet, és diáktársainak megfogadta, hogy áruló őseivel elmentétben ő egész életében a hazáját fogja szolgálni.

Egyetemi évei alatt – amikor jogot és bölcsészetet hallgatott – elsősorban professzora, Horváth István, és legjobb barátja, Szalay László közvetítésével a kor olyan kiemelkedő személyiségével került személyes kapcsolatba, mint Kazinczy Ferenc, de ekkor kezdte megismerni gróf Széchenyi István nézeteit, műveit (*Hitel, Világ*) és közéleti szereplését (a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása) is, továbbá, nagy hatással voltak rá a korszak nagy személyiségei közül Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Batthyány Lajos, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

1832-ben *jurátusként* részt vett a kezdődő országgyűlés ülésein, és itt ismerkedett meg és kötött barátságot Kölcsey Ferencsel. Kölcsey Eötvösre gyakorolt hatását Bódy Pál így értékeli: „Kölcsey közéleti szerepvállalása példamutató volt Eötvös szemében. Az 1832–36-os országgyűlésen Kölcsey a magyar társadalmi reformok megvalósítása érdekében tett erőfeszítései jelentették Eötvös és nemzedéke számára az első lépést a reformpolitika és a hazafiság híveivé válásban.”² (Barátságuk kapcsán szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy 1839-ben, a Kölcsey halála után tartott emlékülésen a Magyar Tudományos Akadémia a fiatal Eötvöst bízta meg emlékbeszéd tartásával.)

Patriotizmusára és az emberi szabadság iránti elkötelezettségére erős hatást gyakorolt az 1830-as francia forradalom, széles látókörének, rendkívüli műveltségének a kialakulásában ki kell emelnünk a nyugat-európai – franciaországi,

poroszországi, angliai – utazásait, amelyek során megismerkedett az uralkodó eszmeáramlatokkal, és találkozott is azok reprezentatív képviselőivel, például Victor Hugóval, Lamartine-nal, Guizóval stb., továbbá betekintést nyert a polgárosodásban élen járó országok gazdasági, társadalmi és kulturális életébe. Mindezek döntő szerepet játszottak abban, hogy a Magyarországon is bevezetendő reformok elkötelezett hívévé vált.

Családja

1842-ben feleségül vette Rosty Ágnes, a Békés megyei Rosty Albert leányát. Házasságukból négy gyermek született – Ilona, Jolán, Loránd (1848-ban) és Mária –, akik erősítették a családi élet harmóniáját. Gyermekai közül kiemelkedik fia, Eötvös Loránd, aki a magyar tudomány egyik büszkeségévé vált a XX. század egyik legnagyobb tudósaként, akit Albert Einstein „a fizika fejlődésmé”-nek nevezett, és aki édesapja nyomdokaiba lépve lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja, majd 1889–1905 között elnöke, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár, 1894–95-ben pedig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az ő nevét viseli Magyarország legnagyobb tudományegyeteme, a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE). A nyugodt, kiegyensúlyozott családi élet jelentős szerepet játszott Eötvös József sikeres közszereplésében és alkotó munkájában, melyben hűséges felesége mindvégig támogatta.

Politikai pályája

Eötvös Józsefnek az 1837-ben, Borsod megyében kezdett politikai pályája gyorsan emelkedett. Az 1839-ben megnyílt országgyűlésen már a főrendi táblán a Batthyány Lajos által vezetett ellenzék tagja. Politikai tevékenységének eszmei bázisa a kor egyik uralkodó áramlata a liberalizmus volt, ennek megfelelően a szabadságot tekintette az ember legsajátosabb eszméjének. A társadalmi haladás célját az egyéni (individuális) szabadság kiteljesítésében látta. Az 1830-as évek végén és a negyvenes évek elején a *Pesti Hírlap*ban és a Szalay Lászlóval együtt szerkesztett *Budapesti Szemlé*ben publikált politikai esszéiben, valamint az országgyűlésben elhangzott beszédeiben a Kossuth–Széchenyi-vitában a reformellenzék kossuthi irányzata mellett foglalt állást. Ezzel kapcsolatban Bódy Pál rámutat arra, hogy kapcsolatának a különböző – néha egymással szemben

álló – irányzatokkal egy különös, ellentmondásosnak tűnő jellege volt: bizonyos kérdésekben Kossuth mellett állt, több reformelképzelése megvalósításának zálogát viszont a Széchenyi által képviselt mérsékelt politikában látta.³ A következő diétán már a felsőtábla egyik legtekintélyesebb tagja és kiemelkedő szóno-ka. (Itt jegyezzük meg, hogy ő, aki kamaszkorában még törte a magyar nyelvet, korának egyik legkiválóbb szónokává vált.) Az 1840-es évek derekán a határozott arcélú centralisták vezéregyéniségeként egyaránt sürgette a túlhaladott jogrend megváltoztatását és az ország anyagi-gazdasági fellendítését. Politikai nézetei között fontos helyet foglalt el a *forradalom és a reform viszonya*. Az 1846-ban – a cenzúra megkerülésére – Lipcsében kiadott *Reform* című könyvében olyan haladásért száll síkra, amely „a szabadság és a rend érdekeit” egyaránt érvényesíti. Vagyis: *radikális megújulást akart, de forradalom nélkül*. A forradalmi módszerekkel, eszközökkel nem értett egyet. Szerinte *ésszerű reformokkal*, megfelelő jogszabályokkal, az államszervezet módosításával megelőzhető, hogy az ellentétek a végsőkig, a robbanásig feszüljenek. *A forradalmi agitáció* szerepét úgy értelmezte, hogy az hatékony *eszköze lehet a reformok elfogadtatásának*.

Ha arra gondolunk, hogy politikai pályája kezdetén a kossuthi reformellenzékhez csatlakozott, jelentős változást tapasztalunk nézeteiben.

Vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenysége

Egy közoktatásügyi miniszter tevékenységét döntő módon meghatározza, hogy milyen nézeteket vall a nevelésről és oktatásról, hogyan látja, hogyan értelmezi az iskolának mint intézménynek a helyét és szerepét a társadalomban. Eötvös Józseffel kapcsolatban korábban már említettük, hogy összefüggő pedagógiai rendszert tartalmazó munkát nem hagyott az utókorra, ehhez azonban most hozzá kell fűznünk: ez nem jelenti azt, hogy nem ismerte alaposan korának fő pedagógiai áramlatait, oktatásügyi kérdéseit, hiszen nyugati utazásai alkalmával, valamint olvasmányaiból ezekről is tájékozódott. Ezt bizonyítják a vaskos kötetet kitevő, a különböző lapokban, kiadványokban megjelent írásai és az országgyűlésen elhangzott ilyen tárgyú beszédei. (Felkai László: *Eötvös József válogatott pedagógiai művei*. Budapest, 1957). A miniszteri tevékenységének jobb megértése céljából röviden tekintsük át nézeteit a fent említett sarkalatos kérdésekről.

A nevelésről

Eötvös iskolapolitikájában döntő szerepet játszott az a tény, hogy a felvilágosodás híveként annyira *hitt a nevelés-oktatás erejében*, hogy a közoktatás – különösen a népoktatás – fejlesztését, megfelelő szintre való emelését tartotta az ország általános fejlődése előfeltételének: „A nevelés meggyőződésünk szerint minden haladásnak első, egyedül biztos alapja; s azon meggyőződés, hogy haladnunk kell, csak arra int, hogy nevelésről gondoskodnunk kell.”⁴

Állambölcseleti nagy művében (*Uralkodó eszmék*) a haladás általa megjelölt három ismertetőjegye közül az egyiknek azt tartotta, hogy „mennyire általánosan elterjedt a műveltség”, majd kifejezi hitét az emberi haladásban: „Hiszem, hogy az emberi nem olyan haladásra képes, melyről még fogalmunk sincs, és a jólétnek és szellemi haladásnak olyan fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket is felülmúlja (...)”⁵ – Mintha a tudományos fantasztikus irodalom (Verne műveit vagy Jókai Mór *A jövő század regénye* című művét) filozófiai alapvetését olvasnánk...

A nevelés–reform–forradalom viszonyával kapcsolatban a következő volt az álláspontja: „A népnevelés feltétele annak a folyamatnak, amely inkább reform, mint forradalom által vezet be a társadalmi átalakulást.”⁶ Bizonyára nem tévedünk, ha ezt tekintjük Eötvös József oktatáspolitikai ars poeticájának. Az általános értelemben vett nevelést és az oktatást megkülönbözteti: „A népiskolák a népnevelésnek csak igen kis részben eszközei (...) egyedüli feladatuk a nép oktatása.”⁸

Az állam és a népoktatás

Eötvös *az állam hatáskörébe* utalja a tudományok művelését és a legszükségesebb ismeretek terjesztését, *tebát az elemi oktatást*, mert csak az állam rendelkezik azon eszközökkel, amelyek ennek a feladatnak megfelelnek. Ennek megfelelően *az államnak kötelessége* gondoskodni arról, hogy minden helységben és népes pusztán tanintézetek legyenek, amelyek lehetővé teszik, *hogy elemi iskolai nevelésben mindenki részesüljön*. A haza minden polgárának jövője – mindenekelőtt jogai – a kulturáltságtól függ, vagyis a műveltségnek a nevelés útján történő elterjedésétől. Ezért kell a *népiskolákat szaporítani, s a benne folyó oktatást javítani a haza minden lakója számára és érdekében.*⁷ Tehát az iskola mint önálló ismeretszerzésre nevelő intézmény a személyiség kibontakozásának

színhelye, a társadalmi fejlődés letéteményese jelenik meg oktatáspolitikai koncepciójában.

Az életpályáját ismerők tudják, hogy Eötvös József vallás- és közoktatásügyi tevékenységét két, egymástól elég távoli időszakban fejtette ki: 1848-ban az első felelős magyar kormányban (Batthyány-kormány) és 1867. február 20-tól az 1871. február 2-án bekövetkezett haláláig a kiegyezés eredményeként megalkult Andrássy-kormányban. Mivel e két időszak nemcsak időben van meglehetősen távol egymástól (19 év), hanem a bennük uralkodott politikai-társadalmi viszonyok tekintetében is jelentős különbségek vannak, külön-külön kell tárgyalnunk még akkor is, ha Eötvös törekvéseiben, elképzeléseiben bizonyos hasonlóságok és megegyezések voltak.

Az első felelős magyar kormányban – 1848

Amint korábban már láttuk, Eötvös nem volt a forradalom híve, de az 1848-as márciusi események őt is magukkal sodorták. Március 15-én Kossuth, Széchenyi és Deák mellett ő is részt vett a Bécsben tárgyaló küldöttségben. A forradalom alatt – amint arra Bódy Pál rámutat – két tényező határozta meg a magyar kormány működését és Eötvös szerepét: *megfelelő kapcsolat Béccsel, illetve a reformjavaslatok előkészítése és életbe léptetése.*

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az első kérdésben Eötvös Magyarország jövője szempontjából a birodalmi kormányzattal való kapcsolat biztosítását döntő fontosságúnak tartotta. Jól ismerte fel, hogy *ennek a kérdésnek a kezelése veszélyforrást fog jelenteni* a reformfolyamatok megvalósítása szempontjából.⁹ Ezért arra törekedett, hogy a forradalom alatt Magyarország és Ausztria kapcsolatában ellensúlyozza a szélsőséges szempontokat, és az alkotmányos megoldást támogassa.

Az 1848. április 7-én megalakult első független magyar kormányban Eötvös azzal az elhatározással – és reménnyel – vállalta el a vallás- és közoktatásügyi tárcát, hogy az általa vallott elveket beépíti a közoktatási rendszerbe.

Az általa vezetett minisztérium hatáskörébe utalták az egyházügyeket, az iskolákat és minden nevelő és tudományos intézetet, a közoktatási és tanulmányi alapokat, a könyvtárakat, a múzeumokat, a nemzeti régiségek és emlékek összegyűjtését és fenntartását.

Amint a felsorolásból is kitűnik, olyan szerteágazó ügyek kezelését bízták az Eötvös által vezetett minisztériumra, amelyek valamilyen mértékben-formában

a társadalom szinte mindenik rétegét érintették, és amelyekben bizonyos érdekellentétek voltak. Gondoljunk például az egyházi iskolák állami felügyelet alá vonására, a felekezetek közti nézeteltérésekre egyes iskolaügyekben, vagy a nemzeti kisebbségek álláspontjára az oktatás nyelve kérdésében.

A minisztériumban öt osztályt alakítottak ki: három egyházit (római és görög katolikus; protestáns; görög nem egyesült), egy gazdasági és közalapítványit és egy közoktatásit. Eötvös javaslatának a figyelembevételével mindenik élére tekintélyes, megfelelő tapasztalattal rendelkező szakembert neveztek ki, akik közt volt püspök, akadémiai tag, egyetemi tanár, ügyvéd, politikus, orvoskari igazgató, apát, földbirtokos és természetesen pedagógus. Közülük külön említést érdemel Szász Károly, a nagyenyedi Református Kollégium híres professzora, az erdélyi politikai ellenzék egyik vezéralakja, aki „álladalmi altitkár”-ként (államtitkárként) a minisztérium második embere volt, Szőnyi Pál akadémikus, Eötvös tanácsosa, aki a miniszternek különösen a reformtervek kidolgozásában volt fő támasza és Gönczi Pál, akinek segítségére a népoktatás megszervezésében számított.

Fontos tudnunk, hogy az iskolaügyekben a forradalom alatt is voltak bizony különböző, nem egyszer egymással élesen szemben álló nézetek, elképzelések, törekvések. Eötvös világosan látta, hogy reformterveit csak a különböző érdekcsoportok nézeteinek az egyeztetésével – mai divatos szóval kompromisszummal – valósíthatja meg, ezért kerülte a konfrontációt. *Elsődleges céljának a közoktatás új alapokra helyezését tekintette.* Ismét életrajzíróját, Bódy Pált idézzük: „Kiindulópontja az volt, hogy az európai tapasztalatok alapján elsőbbséget kell adni a népnevelés általános bevezetésének, mert a nép szellemi fejlődése legjobb biztosítéka a gazdasági és politikai felemelkedésnek.”¹⁰

Eötvös törvényjavaslatának az ismertetése előtt szólnunk kell egy azt megelőző fontos eseményről, nevezetesen az 1848. július 20 és 24.-e között Pesten tartott tanítói tanácskozásról, amelyet a neveléstörténeti irodalmunk *első magyar tanügyi kongresszus* néven tart számon. A gyűlést a Magyar Nevelési Társaság készítette elő és szervezte meg, élén Tavasi Lajossal, a pesti Evangélikus Gimnázium igazgatójával. A szervezők a sajtóban közzétett felhívás és az intézményekhez küldött meghívók által a kisdedóvó intézetektől az egyetemig minden fokozatú és jellegű tanintézetet meghívtak vallásfelekezetre való tekintet nélkül. A tanácskozás céljaul az újjáalakítandó magyar oktatási rendszer tervének a kidolgozását tűzték ki. A gyűlésen mintegy 260-an vettek részt. Egyetemességét az biztosította, hogy az óvodától az akadémiáig minden tanító-, illetve kutatóréteg,

valamint minden vallásfelekezet képviselve volt. (Debrecen, Nagyenyed, Pápa, Kecskemét református kollégiumai autonómiájukra hivatkozva nem küldtek hivatalos képviselőt, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a meghívás ellenére sem képviseltette magát.) A tanácskozás résztvevői között olyan neves személyiségeket találunk, mint Brassai Sámuel, Ney Ferenc, Jedlik Ányos, Warga János – hogy csak a legismertebbeket említsük.

A kongresszus Ney Ferenc elnökletével négy szakosztály keretében elemezte az ország oktatásügyi helyzetét a kisdedóvástól az egyetemig, és 17 pontból álló programtervezetben összegezte a forradalom kezdeti időszakának a legsürgősebb és lehetséges tennivalóit. Ebben első ízben vázolták fel a polgári társadalomnak a felvilágosodás szellemében újjászervezendő köznevelési rendszerét. A röviden *Irányszemékként* emlegetett tervezetüket petíció formájában adták át Eötvösnek, és arra kérték, hogy a nemzetgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatában vegye figyelembe az abban foglaltakat is. A miniszter helyeselte a tanácskozást, de közölte, hogy ő már július 24-én benyújtotta a képviselőháznak az elemi oktatásról szóló törvényjavaslatot. (Eötvös egyébként nem értett egyet a beadvány alapkoncepciójával.)

Oktatásügyi programtervezetek a forradalom alatt

A képviselőválasztások után az eredetileg tervezett katonaaállítási javaslat vitáját elhalasztották, és helyette az *elemi oktatásról szóló törvényjavaslatot* tűzték napirendre, amelyet Eötvös július 24-én nyújtott be a képviselőháznak.

A vita megkezdése előtt – hivatkozva az 1848. évi XX. törvénycikkre, amely a minisztérium feladatává tette a reformtervezet kidolgozását – Eötvös arról tájékoztatta a képviselőházat, hogy három hónap alatt nem készíthetett teljesen részletes tervet, egyrészt, mert az egyházkerületek az ő felszólítása ellenére sem küldték be kimutatásaikat, ami miatt nem tudott megfelelően tájékozódni az ország tanintézeteinek helyzetéről, másrészt, mert a törvényhozásnak kell jóváhagynia azokat az elveket, amelyek az elemi oktatás részletes szabályozásának az alapjául szolgálnak. Végül kérte, hogy a képviselőház választmányai úgy tárgyalják meg, hogy lehetőleg már az ülészak alatt törvény lehessen belőle, mert a köznevelésben egy évet veszíteni, az a hazára nézve káros lenne.

A tervezet kiinduló alapelve megegyezik Eötvösnek a már említett, az állam és a nevelés viszonyáról vallott nézetével: *a népnevelésről-oktatásról gondoskodni az állam kötelességei közé tartozik.*

A 19 paragrafusból álló javaslat átfogja a magyar közoktatás minden területét, és annak korszerűsítése céljából olyan sarkalatos alapelveket fektet le, mint: az állami oktatás kiterjesztése, az általános tankötelezettség, az elemi oktatás ingyenessége, az állami felügyelet, a tanterv meghatározása, a vallásoktatás szabályozása, az anyanyelvű oktatás, a tanítóképzés korszerűsítése, az iskolafenntartás – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A nyolc napig (!) tartó vitában több mint százán (egyedül) szólaltak fel. Eötvös tizenhatszor kért szót, hogy a leglényegesebb kérdésekben az álláspontja mellett érveljen. Sok kérdésben – mint várható volt – igen éles viták alakultak ki. Ilyen volt például *az állam és az egyház viszonya az oktatásban*. A forradalom hevében támadt egyházellenes hangulatban sok képviselő ellenezte az egyházi iskolák fenntartását, az egyházak viszont autonómiájukra hivatkozva tiltakoztak az állami felügyelet és a közös iskolák ellen. Még hevesebb vitát váltott ki *az oktatás nyelve*. A nemzetiségi kérdésben toleránsságáról ismert Eötvös javaslata szerint ugyanis az oktatás nyelvét a lakosok többsége határozza meg. A képviselők többsége ezt ellenezte, és a magyar nyelv kötelező oktatását követelte minden iskolában, ami ellen viszont a nemzeti kisebbségek képviselői tiltakoztak.

Az elemi oktatás korszerűsítéséhez kapcsolódik Eötvösnek a *tanítóképzés fejlesztésére* irányuló törekvése is. Ő ugyanis világosan látta, hogy a népoktatás magasabb szintre emelésének egyik alapvető feltétele a megfelelő képzettséggel rendelkező tanítók megléte, ennek biztosításában pedig a tanítóképzők játsszák a döntő szerepet. Véleménye szerint viszont a magyar tanítóképzők nem rendelkeznek megfelelően képzett tanárokkal. Mivel igen kedvező híreket hallott a Diesterweg által irányított Pestalozzi-szellemű berlini tanítóképzőről, a híres *Pedagógium*ról, már május elején felhívást tett közzé, mely szerint „bármely valóságú egyének pályázhatnak poroszországi tanítóképzőbe közöltségen történő kétéves kiküldetésre.” Elképzelése szerint közülük kerültek volna ki a magyarországi tanítóképzők igazgatói és tanárai. Személyes kapcsolatfelvétellel meg is bízta Gönczi Pált, akinek ki kellett volna utaznia Berlinbe Diesterweghez. A terv nagy vitát váltott ki a sajtóban. A katolikusok például azt kifogásolták, hogy porosz protestáns és nem osztrák, olaszországi vagy belgiumi katolikus képzőkbe akar küldeni katolikus fiatalokat. De a protestánsok is elleneztek (Tavasi Lajos), mondván, hogy Magyarországon is vannak képzők, amelyekben külföldön járt, kiváló tanárok tanítanak.

Eötvös felhívására 196 pályázó jelentkezett, és minden kritika ellenére július 16-án már közölte is a minisztérium által kiválasztott 16 személy nevét, választását és foglalkozását. A kiválasztottak között mindegyik felekezet arányosan volt képviselve. Az események későbbi alakulása miatt azonban a jelöltek kiutazására nem kerülhetett sor.

Visszatérve a tervezethez: a külföldi tanulmányutat természetesen nem tartalmazza, azt azonban igen, hogy *az államnak gondoskodnia kell megfelelő számú tanítóképző felállításáról.* (Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Magyarországon ekkor csak felekezeti tanítóképzők voltak.)

A törvénytervezet több cikkelye az országgyűlés oly erős ellenállásába ütközött, hogy Eötvös le akart mondani. Végül a vitatott kérdésekben kompromisszum született, és a képviselőház augusztus 12-én elfogadta. A felsőház viszont meghatározatlan időre elhalasztotta a vitáját. Ez a „meghatározatlan idő” a forradalom alatt nem tudott eljönni, ezért Eötvösnek ez a törvénytervezete nem emelkedett törvényerőre.

A középiskolák tervezett reformjáról nem készült törvényjavaslat, de Eötvös augusztus vége felé *rendeletet adott ki*, amelyben megindokolta a reform szükségességét, a konkrét feltételekre való tekintettel azonban egyelőre csupán tíz középiskolában kívánta bevezetni elgondolásait. Az első lépéseket a rendfőnök beleegyezésével a pesti és a budai piarista gimnáziumban meg is tették, ahol bevezették a szaktanítást. A harci cselekmények következtében beállt zűrzavaros állapot miatt a többi középiskolában a rendelet előírásaiból nem léptettek érvénybe semmit.

Az 1848. évi XIX. törvénycikk a minisztérium feladatává tette *az egyetem és az akadémiák reformjának* a kidolgozását. Ennek előkészítése céljából Eötvös felvette a kapcsolatot az egyetemekkel, és minden kartól reformjavaslatokat kért, aminek az egyetemek eleget is tettek. Ezekről függetlenül ő is összeállított egy 295 paragrafusból álló tervezetet *A magyar egyetem alapszabályai* címen, amelyet ki is nyomtatott. E szerint az egyetem közvetlenül a minisztérium fennhatósága alá tartozó állami intézet, amelyben „az ifjúság a középiskolában nyert ismeretei alapján a tudományok mélyébe avattatik.” Az oktatás alsóbb szintjein (az elemi és a középiskolában) tervezett azonnali változtatásokkal szemben a minisztérium az egyetemeken egyelőre nem óhajtott gyökeres változásokat végrehajtani, de továbbra is várta a célravezető reformjavaslatokat.

Eötvös miniszteri tisztségéből való lemondásának körülményei

Bármennyire is meglepő, az erre vonatkozó forrásmunkák nem egyértelműek. *A Magyar nevelés története* I. kötetének 373. oldalán ez olvasható:

„Eötvös szeptember 2-án kelt rendeletében a haza nevében biztosítja a nemzetőrségbe beálló lelkészeket, tanítókat arról, hogy hadiszolgálatuk végeztével az állam gondoskodni fog jövőjükéről.

Szeptember 11-én a kormány lemondott. Eötvös már szeptember 9-én lemondása esetére levélben megbízta Szász Károly államtitkárt a minisztérium vezetésével. Egy búcsúlevelet is intézett a minisztérium tisztviselőihez, melyet az államtitkárnak kellett a megfelelő alkalommal felolvasnia. A magyar és osztrák parlament együttműködésének a megteremtésére egy küldöttséggel Bécsbe utazott. Szeptemberben az új kormánylistán még szerepel a neve, de a kormányalakítás nem sikerült. Szeptember 12-én Batthyány Lajos új miniszterelnökként Szász Károly államtitkárt bízta meg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium folyó ügyeinek intézésével. Eötvös tehát kivált a kormányból. (...)

Eötvös szeptember végén még felszólalt a képviselőházban, azonban a fegyveres ellenállást nem vállalta, és elhagyta az országot.”¹¹

Ezzel szemben Bódy Pál *Eötvös József* című művében a következőket írja:

„A király (...) a magyar csapatok főparancsnokává gróf Lamberg Ferencet nevezte ki. Lamberg szeptember 28-án érkezett Pestre, azonban még aznap meggyilkolta a fanatikus tömeg. Eötvös másnap, szeptember 29-én lemondott hivataláról, és családjával együtt elhagyta az országot. Először Bécsbe érkezett, majd Münchenben telepedett le, ahol két évig, 1850 végéig maradt.”¹²

Az események ismeretében nem kételkedhetünk abban, hogy a miniszteri tisztségéről való lemondása időpontjában az első állítás fedi a valóságot.

Szász Károly államtitkár a miniszterelnöktől kapott megbízatását 1849. május 2-ig töltötte be, tőle a tisztséget Horváth Mihály csanádi püspök, történész vette át, aki a minisztériumot a forradalom leveréséig vezette, utána külföldre emigrált.

Eötvös József a magyar történelem egyik legviharosabb, súlyos konfliktusoktól terhes időszakban vállalta el az első felelős magyar kormányban az egyik legnehezebb tárcát. Az ismert politikai körülmények, főképp a Magyarország és Ausztria között kitört fegyveres konfliktus következményeként kialakult politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok nem tették lehetővé az ország oktatásügyének korszerűsítésére irányuló nagyszerű reformterveinek a megvalósítását.

A monarchia első magyar vallás- és közoktatásügyi minisztere – 1867–1871

Mint ismeretes, hosszas tárgyalások után – melyekben kulcsszerepe magyar részről Deák Ferencnek, „a haza bölcsének” volt – 1867-ben Magyarország és Ausztria közt létrejött a *kiegyezés*. Ennek eredményeként megalakult az Osztrák–Magyar Monarchia. Február 17-én az uralkodó, Ferenc József kinevezte a magyar királyi minisztériumot gróf Andrássy Gyula vezetésével. Az új kormányban a miniszterelnök felkérésére Eötvös József elvállalta a vallás- és közoktatási minisztérium vezetését.

Széles látókörűségével, alapos, sokrétű tudásával, gazdag külföldi tapasztalataival, személyiségi jegyeivel – elvi igényesség, humánus, rugalmas, kompromisszumokra hajlamos gondolkodás, a haza iránti kötelességtudat, tervező, elemző, kapcsolatteremtő képesség, empátia – kiemelkedett az újonnan alakult kabinetből. Az ő szemében a kiegyezés kiindulópont volt egy átfogó reformpolitika megvalósításához.

A forradalom óta eltelt közel két évtized természetesen bizonyos változásokat hozott Eötvös nézeteiben. Az önkényuralom éveiben vajmi kevés előrehaladás történt a magyar oktatásügyben, így látta, hogy korábbi reformelképzelései most is időszerűek, de annak is tudatában volt, hogy merőben más politikai-társadalmi viszonyok vannak azok megvalósítására.

Maga köré most is – akárcsak 1848-ban – neves, a tanügy kérdéseiben alapos tájékozottsággal és gyakorlattal rendelkező személyeket vett. Közülük is kiemelkednek a tanácsosi tisztséget betöltő régi munkatársak Gönczi Pál, Tanárky Gedeon művelődéspolitikus, a református egyház oktatási szakértője, államtitkár, aki 1867 és 1887 között viselte ezt a tisztséget, biztosítva ezáltal a közoktatás politikai folytonosságát, valamint Molnár Aladár tanácsos, a pesti Református Főiskola tanára.

Eredményes munkájához jelentősen hozzájárult kiváló személyes kapcsolata Andrássy Gyula miniszterelnökkel, akinek helyetteseként ő irányította az egész kormány belpolitikai, reformpolitikai, nemzetiségi álláspontjának a kialakítását. Találónan nevezték őt „reformminiszter”-nek, a miniszterelnök ugyanis aránylag szabad kezet adott neki a reformjavaslatok megtervezésében.

Az 1848 óta eltelt idő alatt Eötvös nézete nem változott sem a magyar és a Habsburg-kormány kapcsolatáról, sem pedig a reform és nevelés viszonyáról. Emlékezzünk vissza, hogy a forradalom alatt Magyarország jövője szempontjából döntő fontosságúnak tartotta a birodalmi kormánnyal való alkotmányos kapcsolat biztosítását. Most úgy látta, hogy a kiegyezéssel normalizálódott ez a kapcsolat, melynek eredményeként minden külső akadály elhárult a reformok útjából, és részt vehet az országépítő-munkában. 1867. április 21-én kelt levelében ezt írta barátjának, Falk Miksának:

„Meg vagyok elégedve helyzetemmel, hiszem, vagy inkább érzem – mert vannak instictusaim –, hogy szebb jövőnek megyünk elébe (...).”¹³ Ami a reform és a nevelés viszonyát illeti, a *Kelet Népe*-ben és a *Pesti Hírlapban* közölt, Széchenyihez intézett vitairatában ismét azon meggyőződésének adott hangot, hogy „minden haladásnak a nevelés az első és egyedüli biztos alapja.”

1867-ben a magyar iskolarendszer rendkívül elmaradott, elhanyagolt állapotban volt. Az ország 13 798 iskolájának több mint 96%-a egyházközségi volt, amelyben nagyobb részt szakképzetlen tanítók vagy jó esetben lelkészek tanítottak. Az oktatás minőségét mutatja, hogy az iskolát befejezetteknek mindössze 16%-a volt írástudó.¹⁴

Másik fejlődést gátló tényező az iskolák szervezeti rendszere volt: mindenik egyház különálló, egymástól eltérő iskolarendszert működtetett, féltékenyen őrizte az autonómiáját, és az erre való hivatkozással ellenállt minden újításnak.

A népoktatási törvényjavaslat előkészítése

Az áldatlan állapotok ismeretében Eötvös elodázhatatlannak tekintette a reform beindítását. Első feladatának a törvényjavaslat elkészítését és parlamenti elfogadtatását tartotta. Tudatában volt annak, hogy az elfogadtatása – akár csak 1848-ban – akadályokba ütközhet a most is létező érdekellentétek miatt. Ezek megelőzésére *széles körű társadalmi támogatottságot* igyekezett kialakítani. Eből a célból 1867 júniusában nyilvános felhívással népnevelési egyletek alakítására szólította fel az iskolákat és az egyházakat. Ezzel egyrészt fel akarta ébreszteni az érdeklődést a népoktatás iránt, másrészt fel szerette volna mérni, hogy milyen társadalmi támogatottságra számíthat. Annak ellenére, hogy a felhívás nagy sajtóvisszhangot váltott ki, nem járt sikerrel. Az egyházi hatóságok autonómiájukra hivatkozva egyenesen elítélték a kezdeményezést. Erre válaszolva Eötvös a *Pesti Napló*-ban a következőképpen érvelt:

„Azon meggyőződésből kiindulva, hogy miután hátramaradásunk a népnevelés mezején tagadhatatlan, alkotmányos szabadságunk, sőt nemzeti létünk biztosítása azt kívánja, hogy sokat tegyünk egyszerre és rövid idő alatt, a kormány és a törvényhozás maga e roppant feladatnak eleget nem tehet, *az egész nemzetnek akarni és cselekedni kell.*”¹⁵

A következő kezdeményezése, a *Néptanítók Lapja* című hetilap létrehozása és kiadása sikerrel járt. 1868 februárjától adták ki hét(!) nyelven, minden tanító ingyen kapta meg olyan nyelven, amilyenen igényelte. A leghosszabb ideig fennálló magyar pedagógiai folyóiratnak bizonyult. Szerkesztésének köszönhetően jó szolgálatot tett a népoktatásnak.

Ilyen előzmények után a *népoktatási törvényjavaslatot* – amelynek az összeállításában Gönczi Pál államtitkár játszott kulcsszerepet – Eötvös 1868 júniusában nyújtotta be az országgyűlésnek, miután a parlamenti meghallgatás után a javaslat bizonyos változtatásokon esett át. Az elfogadását ezúttal is hosszas vita előzte meg. A pedagógiai képzettséggel rendelkező, vagy legalábbis az oktatásügy kérdésében tájékozott képviselők vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül elfogadták alapelveit: tankötelezettség, tandíjmentesség, állami felügyelet, községi iskolák stb., a vallási felekezetek egyes képviselői viszont elleneztek az állam beleszólását az oktatásba és a községi iskolák létrehozását. Végül a törvényjavaslatot az országgyűlés 1868. december 8-án elfogadta, és ezzel törvényőre emelkedett.

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában

A 9 fejezetből és 148 paragrafusból álló törvénycikk messzemenő részletességgel átfogja a *teljes magyar közoktatás* tartalmi, szervezeti, anyagi és jogi kérdéseit. Az alábbiakban terjedelmi okokból nem közölhetjük teljes részletességgel, csak a fejezetcímeket és azok főbb alpontjait soroljuk fel, néhányhoz magyarázó megjegyzést fűzve. Úgy véljük, az olvasó így is kellően átfogó képet kap a neveléstörténetünkben határkövet jelentő dokumentumról.

1. fejezet. A tanítás kötelezettsége és szabadsága (hét paragrafus)

Megj. A tankötelezettség 6 éves kortól kezdődik, a fiúknál 12, a lányoknál 10, illetőleg 15 éves korig tart. Ha a szülő vagy a gyám az iskolaköteles gyermeket az iskolától indokolatlanul visszatartja, a törvény által meghatározott pénzbírsággal sújtható, vagy más büntetőeljárás indítható ellene.

2. fejezet. A népoktatási intézetek köre és állíthatása (három paragrafus)

Népoktatási tanintézetek:

- elemi és felsőbb népiskolák;
- polgári iskolák;
- tanítóképezdék.

3. fejezet. Hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézetek (öt paragrafus)

4. fejezet. A magánosok és társulatok által felállított népoktatási intézetek (hét paragrafus)

Megj. Minden iskolatípust felállíthatnak a törvény által meghatározott feltételek, követelmények betartásával.

5. fejezet. A községi népoktatási intézetek (harminchat paragrafus)

A) Elemi népiskolák (tizenöt paragrafus)

Megj. A 48. paragrafus előírása értelmében az elemi népiskolai oktatás két tanfolyamot foglal magában: a 6 évig tartó mindennapit és a 3 évre terjedő ismétlőt. A heti óraszám a mindennapi iskolában legalább 20, legfőljebb 25, az ismétlő iskolában télen 5, nyáron 2. Az 54. par. falusi iskolákra évi legalább 8, városiakra legalább 9 hónap szorgalmi időt ír elő. Az 54. par. a kötelező tantárgyakat sorolja fel: hit- és erkölcstan; írás és olvasás; fejbeli és jegyekkel számolás és a hazai mértékek és pénznek ismerete; nyelvtan; beszéd- és értelemgyakorlatok; hazai földleírás és történet; némi általános földleírás és történet; természettan; természetrajz elemei (különös tekintettel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülei tartoznak); gyakorlati útmutatások a mezői gazdaság és kertészet köréből; polgári jogok és kötelességek; ének; testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra. A 3 éves ismétlő iskola a 6 éves mindennapi iskolát elvégzett tanulók számára volt kötelező, amelyben az 1–6 osztály anyagát ismételték, emellett falun bizonyos mezőgazdasági, háziipari és városban ipari gyakorlati ismereteket nyújtott. Az 58. paragrafus kimondja: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Amennyire a község ereje megengedi különböző ajkú segédtanítók is választatnak.”

Itt a *község* szó nem közigazgatási egységet, hanem közösséget jelent.

B) Felsőbb népiskolák (nyolc paragrafus)

C) Polgári iskolák (tizenhárom paragrafus)

6. fejezet. Az állam által állított népoktatási intézetek (egy paragrafus)

7. fejezet. A tanítóképezdek (harmincöt paragrafus)

a) Tanítóképezdek (huszonöt paragrafus)

81. paragrafus: Az állam az ország különböző vidékein 20 tanítóképzőt állít fel

b) Tanítónőképezdek (tíz paragrafus)

Megj. Ezzel a fejzettel kapcsolatban szükségesnek látjuk megjegyezni a következőket. Magyarországon 1868-ban egyetlen állami tanítóképző és 37 felekezeti működött, melyből 32 tanítókat, 5 pedig tanítónőket képzett. A széles értelemben vett Erdély területén hét működött, a következő megoszlásban:

○ tanítóképző:

– rom. kat.: Nagyvárad, Szatmárnémeti, Csíksomlyó;

– ref.: Nagyenyed (Kolozsvár);

– görög kat.: Nagyvárad;

○ tanítónőképző:

– rom. kat.: Nagyvárad, Szatmárnémeti.

A törvénybe foglalt húsz intézetből hét Erdélyben jött létre, ebből hat tanítóképző (Arad, Déva, Kolozsvár, Máramarossziget, Székelykeresztúr és Zilah) és egy tanítónőképző volt (Kolozsvár).

Eötvösnek most alkalmá nyílt arra is, hogy megvalósítsa az 1848-as tervét: évente tizenkét személyt küldött az állam költségén kétéves tanulmányi időre Diesterweg Pedagógiumába. Az 1868-ban kiküldöttek közt volt többek közt Gyertyánffy István is, aki hazatérte után először a székelykeresztúri, majd pedig a budapesti központi tanítóképzőnek, a *Pedagógium*nak volt az igazgatója, és a magyar tanítóképzés korszerűsítésének egyik úttörője.

8. fejezet. A népiskolai hatóságok (tizenkét paragrafus)

– iskolai szék – iskolai tanács;

– tankerületek – tankerületi tanács;

– tankerületi tanfelügyelő.

9. fejezet. A tanítókról (tizenhat paragrafus)

Megj. Eötvös világosan látta, hogy népiskolai reformját csak megfelelően képzett tanítókkal valósíthatja meg. Ezért a 133. paragrafus előírja:

„Tanítói hivatalra ezentúl csak olyan egyének képesítettek, akik valamely nyilvános képezdében az egész tanfolyamot bevégezték, s a kötelezett vizsgákat letévén (bélyegmentes) tanítói oklevelet nyertek.”

A törvény a továbbiak során részletes előírásokat tartalmaz olyan fontos kérdésekről, mint például: hogyan szerezhetik meg a tanítói oklevelet azok, akik már tanítanak, de nincs meg a képesítésük; az iskolai tanács hatásköre a tanítók választásában; a tanítók élethosszig választatnak; milyen vétségek esetén mozdíthatók el állásukból, és ez kinek a hatáskörébe tartozik; számszerűen előírja, hogy mennyi lehet a különböző népiskolák tanítóinak, segédtanítóinak az iskolaszék által megállapított minimális fizetése, és azon kívül milyen anyagi juttatásokban kell őket részesíteni („tisztos lakás, legalább egy negyed holdnyi kert”); az öregség vagy betegség miatt munkaképtelenné vált tanítók segélyezése; az elhalálozott tanítók hozzátartozóinak (özvegy, árvák) segélyezése; a tanítótság szakmai szervezeti élete (tankerületi testület, járási testület).

Eötvösnek a tanítók anyagi és erkölcsi helyzetének javítása is szívügye volt. Ezt mutatják az országgyűlési felszólalásai is:

„Tekintve azon körülményt, hogy a néptanítók fontos hivatásukhoz képest általában véve úgy is mostohán lévén díjazva, megélhetésük szempontjából is szükséges, hogy javadalmaik pontosan s kellő időben kiszolgáltassanak. (...) E hazában nem csak az elismerést, de a jutalmat is senki inkább nem érdemli, mint azok, akik a neveléssel foglalkoznak.”

Amint a bevezetőben említettük, Eötvös reformtervei kiterjedtek a magyar oktatási rendszer mindenik szintjére. Jól ismerte fel – akárcsak kortársai – a *kisdedóvás* jelentőségét. Ezért – a magyar neveléstörténetben először – ezt is a törvénybe kívánta foglalni. Az óvodai nevelés megreformálását azért is szükségesnek látta, mert meggyőződése szerint „Magyarországban a kisdedóvodák azért nem emelkedtek nagy fokra, mert gyermekóvodák helyett iskolákat akartak belőlük csinálni.”¹⁶ A képviselőház azonban, mivel az óvodákat nem tekintette a népiskolai közoktatás részének, elvetette Eötvös kezdeményezését.

Eötvös a népiskolai közoktatási törvényjavaslatán kívül törvényjavaslatot állított össze a középtanodai oktatásról és a középtanodákhoz kapcsolódó szakiskolákról, valamint a pesti királyi magyar egyetem újbóli szervezése tárgyában.

A népoktatási törvény jelentősége

A népoktatási törvény újabb fontos határkövet jelent a magyar oktatás történetében. Az 1777. évi *Ratio Educationis* (A nevelés és oktatás rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban), majd az 1806-os *Ratio Educationis Publicae* (A köznevelés és művelődés átfogó rendje a magyar királyságban és tartományaiban) után újból átfogó összefüggő rendszerbe foglalta a magyar közoktatást, és ezzel több évtizedre meghatározta annak fejlődési irányvonalait.

*

Eötvös József mindössze négy és fél évig tartó minisztersége alatt kifejtett tevékenységével maradandót alkotott a magyar oktatásügy történetében. Személyisége, tevékenysége hosszú évtizedeken át példaképül szolgáltak a magyar ifjúság számára. Emlékét a diákság körében a róla elnevezett önképzőkör – Eötvös Önképző Kör – őrizte. Tiszta jelleme, humanizmusa, szorgalma, hazaszeretete, elvi hűsége, munkastílusa a ma embere számára is követendő példaként állhat. Európai emberként volt igazi hazafi.

Nézetei, törekvései közül sok ma is időszerűnek tekinthető. Száz évvel ezelőtt, születésének centenáriumán a Magyar Tudományos Akadémián tartott beszédében Fináczy Ernő, a magyar neveléstörténet-írás egyik legnagyobb alakja így summázta miniszteri tevékenységét: „Kicsiny és szegény, de annál szeretettebb hazánknak elmaradt népét akarta minden rétegében belevinni az európai műveltség közösségébe, hogy ezzel sajátos nemzeti feladatainak megértő és lelkes teljesítésére képesebbé tegye.”

Jegyzetek

1. Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2004, Eötvös József Könyvkiadó, 10. old.
2. Uo. 13. old.
3. Uo. 20. old.
4. Uo. 27. old.
5. Eötvös József: *Uralkodó eszmék*. II. 125. old
6. Bódy Pál: *Eötvös József*. 27. old.
7. Uo. 120. old.
8. Uo. 45. old.
9. Uo. 48. old.
10. Uo. 26. old.

11. *A magyar nevelés története.* (Szerk.: Horváth Márton) Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 373. old.
12. Bódy Pál: *Eötvös József.* 51. old.
13. Uo. 116. old.
14. Uo. 122. old.
15. Uo. 123. old.
16. Felkai László: *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* 310. old.

Válogatott bibliográfia

Ábránd és Valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Budapest, 1973, Szépirodalmi Kiadó.

Bódy Pál: *Eötvös József.* Budapest, 2004, Eötvös József Könyvkiadó.

Felkai László: *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest, 1957.

Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége.* Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Schlett István: *Eötvös József.* Budapest, 1987, Gondolat.

Sőtér István: *Eötvös József.* Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

Veléky János: *Eötvös József.* Budapest, 1998, Új Mandátum Kiadó.